Р.В. Бабенко

РУСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ У ВІЙСЬКАХ ЗОЛОТОЇ ОРДИ XIII ст.

Феномен успішності монгольських завоювань лежить у різних площинах – внутрішньо- і зовнішньополітичній, соціальній і економічній. Але, безперечно, запорукою вдалої завойовницької політики монгольських ханів була особлива організація збройних сил. Їхня кількість, підготовка і особливо склад були визначальним чинником у ступені боєздатності монгольських підрозділів. Монгольські армії проводили кампанії проти різних за стилями ведення війни супротивників, що вимагало від командування стратегічної прозорливості і тактичної гнучкості. Однак без наявності спеціалізованих військових підрозділів, які здатні були протидіяти армії супротивників, і тактичні, і стратегічні таланти не могли забезпечити гарантованої перемоги в битві. Безперечно, що основу монгольської армії становила легка кіннота. Вона була універсальним видом військ у веденні мобільної війни на степових просторах і для раптових нападів. Для прориву добре організованого строю супротивника використовувалася важка кіннота. Цей рід кавалерії був нечисленним у порівняні з основною масою військ, оскільки важке озброєння воїна безпосередньо залежало від соціального статусу.

Для феодальних армій, які складалися з підрозділів важкої кінноти і піхоти та були захищені оборонними спорудами, такі супротивники не могли бути особливо небезпечними. Тому для досягнення перемоги монгольським воєначальникам необхідно було виробити нові підходи у веденні війни. Звичайно, можна було або збільшувати кількість мобільної кінноти для забезпечення багаторазової переваги на полі бою, або формувати власні аналогічні підрозділи піхоти.

У першому випадку успіх залежав від обізнаності про стан збройних сил супротивника, тому на перший план виходили військова розвідка і збір даних від шпигунів. Але й тут були ряд чинників, які зменшували вірогідність позитивного результату. Тривала підготовка зменшувала ефективність мобільних військ – раптовість їхнього нападу, а природні ресурси супротивника часто не могли прогодувати великі кавалерійські загони монголів. Водночас не забезпечувався гарантований успіх у разі штурму укріплень. У другому випадку перед монголами стояли не менш складні завдання. Серед них – підготовка амуніції для піхоти, навчання, використання нових незвичних видів зброї і, головне, ефективне використання їх на полі бою проти конкретно визначеного супротивника.

Джерела вказують на відсутність у монголів спеціалізованої піхоти "ябаган" і пояснюють це нездатністю їх до пішого бою через коротконогість [Матузова 1979, *150, 153–154*]. Це свідчення може бути слушним, адже все життя монголи проводили верхи, а значить, мали не натреновані до тривалої ходьби ноги. І все ж військова підготовка і легке озброєння дозволяли вершникам у разі необхідності спішуватись. Але були і власне піхотні підрозділи, які використовувалися як нічна варта. Такі піхотинці були озброєні подібно легкоозброєному вершникові, але мали не круглий, а прямокутний станковий щит, сплетений із прутів на дерев'яному каркасі [Карпини 1911, *29*]. У військових операціях такі підрозділи ефективно діяли у зимовий час. Для швидшого пересування вони користалися лижами "сапа" [Немеров 1987, *227*]. Звичайно, що такої піхоти у монголів було небагато. Тому з початком ведення бойових дій з осілим супротивником постало питання з організацією, формуванням і джерелами постійного поповнення лав піхотних військ.

Традиційно монголи поповнювали підрозділи за рахунок включення добровольців з інородців. Так, після захоплення Дешт-і Кипчаку лави легкої кінноти поповнили

кипчаки, знайомі з веденням війни сусідами. Хома Сплітський відзначає, що серед інших народів саме вони складали більшу частину монгольських ударних військ. Їхню ефективність підвищували суворі покарання[1] у разі непослуху [Анинский 1940, *87*; Матузова 1979, *137*]. Однак навіть вони не здатні були протистояти феодальним піхотним арміям, зібраним із загонів професійних воїнів.

Як варіант підвищення ефективності дії іноземних підрозділів для проведення каральних акцій розглядалася можливість використання іноетнічних загонів – мусульман проти китайців, а китайців – на західних театрах бойових дій. Однак ще в 1235 р. цей план було відхилено, через те що передислокація війська через великі простори в інші кліматичні зони призведе до зниження боєздатності. Тому доцільно буде використовувати місцеве населення для акцій у своїх країнах [Мункуев 1965, *78*].

Джерелами формування піхотних підрозділів могли бути різного роду колабораціоністи. Включали до військ і шукачів пригод та злочинців [Матузова 1979, *149*]. Такі новобранці були знайомі з методами ведення війни зі своїми одноплемінниками або з сусідніми народами. Така практика дозволяла зменшити втрати власних військ і завдати супротивнику максимальної шкоди. Адже використання давніх ворогів не потребувало додаткових стимулів у заохоченні до війни.

Крім цього, що під час штурму міст при відсутності таких добровольців монгольські воєначальники активно використовували полонене місцеве населення – хашар [Анинский 1940, *88*]. За свідченнями, що містяться в Юань-ши, монголи зганяли полонених чоловіків, жінок, дівчат, стариків і дітей саме для засипання соломою і хмизом водяних ровів [История... 2008, *133*]. При цьому полонених воїнів вони вбивали [Рашид-ад-дин 1952, *201*]. За хашаром закріплювалися функції охорони й приведення в дію катапульт, стінопробивних машин, а також проведення саперних робіт [Тизенгаузен 1884, *29*; Рашид-ад-дин 1952, *201*; Карпини 1911, *33*]. Відповідно хашар у першу чергу виконував інженерні функції. Про маштаби використання хашару можна скласти уявлення за свідченням Рашид ад-діна при описі облоги Ходжента: "п'ятдесят тисяч хашару і двадцять тисяч монголів" [Рашид-ад-дин 1952, *201*].

Звичайно, що його могли використовувати і в тактичних діях як живий щит для катапульт, для прикриття атакуючої піхоти і для приведення в дію таранів [ПСРЛ 1950, *91*].

Той факт, що хашар був чітко організований – розділений на десятки і сотні, очолювані монголами [Рашид-ад-дин 1952, *201*], – і давав привід дослідникам відносити їх до військових підрозділів. Таким чином, очевидно, що в їхніх свідченнях згадуються різні за призначенням і комплектуванням підрозділи з іноплемінного населення, які сучасниками розглядалися як одне ціле.

Врешті, можна зазначити, що піхотний контингент монгольського війська складався з двох компонентів: перший – хашар[2] – виконував суто інженерні та обозні роботи і набирався з непридатного до служби або ненадійного контингенту, другий – ябаган[1] – набирався з добровольців і являв собою повноцінні військові підрозділи монгольських військ.

У цьому ракурсі завоювання руських земель не проходило в якийсь незвичний спосіб, а швидше яскраво ілюструє загальновживану монголами завойовницьку практику.

Монголи активно застосовували тактику залучення супротивників на свій бік, відкриваючи перед ними перспективи соціального зросту і особистого збагачення. Це притягувало на їхній бік простий люд і різних авантюристів. Європейські джерела засвідчували, що кількість татарських військ під час вторгнення в Європу 1241–1242 рр. невпинно зростала [Матузова 1979, *159*].

Перше документальне свідоцтво про участь руських підрозділів у монгольській армії містить Новгородський літопис, зокрема в описі битви на р. Калка згадуються "бродники"[4]: "...Тут же бродники з татарами були, і воєвода їхній Плоскиня і той, окаянний, цілував хрест чесний Мстиславу і обом князям, що їх не уб'ють, але відпустять за викуп, і збрехав, окаянний: передав їх, зв'язавши, татарам; а город взяли і людей посікли і тут кістьми лягли; а князів вони задавили, поклавши під дошки, а самі зверху сіли обідати, і так життя

їх (князів) скінчилось" [ПСРЛ 1950, *64*]. Очевидно, що саме їх використали Субедей і Джабе для блокування військ великого князя Мстислава Романовича. Оскільки війська останнього переважно складалися з піхоти, то, очевидно, на бродників було покладено завдання з її нейтралізації. Їхня кількість була значною, оскільки руські полководці так і не наважилися на прорив з оточення.

У цьому випадку бродники були не складовою частиною монгольського війська, а швидше союзниками або колабораціоністами. Після битви на р. Калка вони залишили монгольські війська. Можливо, відсутність піхоти в подальшому поході призвела до поразки частини монгольських військ у межах Волзької Болгарії в 1224 р.[5] Отже, таке використання руських підрозділів проти руських військ було ситуативним, і потреби формувати повнокровні руські загони в монгольській армії поки що не було. Очевидно, це було зумовлено відсутністю стратегічних планів по завоюванню Русі.

Про залучення руських воїнів у монгольській армії під час кампанії по завоюванню Русі 1237–1241 рр. прямих писемних свідчень немає. Однак реконструкція перебігу подій кампанії дозволяє припустити значну участь їх у цій акції.

Перші контакти можна віднести вже до 1232 р., коли князі Північно-Східної Русі, порушивши договір про ненапад, майже одночасно з монгольськими військами нападають на булгарські і мордовські землі. Причому військові плани руських князів під час наступу 1232 р. повністю збіглися з монгольськими [Анинский 1940, *85*; Иловайский 1997, *52*]. Цей факт дозволяє припустити, що між князями Північно-Східної Русі і монгольськими ханами міг існувати договір про розподіл територій Булгару і мордовських земель. На користь цього вказує і той факт, що напад монголів на північно-східні князівства у 1237 р. був раптовим. Не можна сказати, що князі не знали кількості монгольських сил та їхніх планів і були впевнені у власних силах. Принаймні суздальський князь Ярослав Всеволодович у листі попереджає угорського короля, що Угорщина є об'єктом монгольського нападу. Цю інформацію він отримав, перехопивши монгольських послів, які планували пройти через Суздальське князівство [Анинский 1940, *88*]. І це відбулося в кінці 1237 р., коли вже розпочався монгольський наступ на Русь. Напрям руху посольства свідчить про те, що суздальський князь не переймався загрозою з боку монголів. Навіть коли останні вже захопили Рязань (21 грудня 1237 р.), він боровся за Київ, залишивши Суздаль на свого брата Юрія Всеволодовича [Літопис... 1989, *392–393*]. Отже, він був упевнений у безпеці своїх земель, можливо через якісь гарантії від монголів. Через існуючі домовленості полоненим князям монголи не тільки дарували життя, а й відновлювали їхній статус. Так, після знищення загону рязанського князя Олега Інгваровича Красного сам князь потрапив у полон і врешті зайняв рязанський стіл у 1252 р. [ПСРЛ 2000, *117*]. Якщо сам князь визнав монгольську зверхність, то що можна говорити про простих дружинників, воїнів і селян, що потрапляли в полон? Свідчення П. Карпіні, що монголи не милували знатних і багатих людей, ще більше підтверджує особливе ставлення монголів до окремих князів Північно-Східної Русі [Карпини 1911, *32*].

Крім князів, монголи прагнули схилити на свій бік найкращих воїнів. Бату-хан емоційно переживає смерть Євпатія Коловрата: "Якби такий служив у мене – тримав би біля самого серця свого" [Изборник... 1986, *159*]. А згодом зберігає життя тисяцькому Данилу [Літопис... 1989, *397*].

Однак кампанія по завоюванню Північно-Східної Русі проходила для монголів досить складно. Населення міської округи ховалося в лісах і болотах, а тому масово застосовувати піхоту під час штурму було проблематично. Тому монголи намагалися виманити війська оборонців з міста і в момент, коли їхні війська виходили через ворота, направляли туди кінноту. Таку тактику, можливо, було застосовано під час захоплення Володимира [Почекаев 2007, *122*], Козельська і Чернігова [Літопис... 1989, *394*]. Звичайно, виманити оборонців мобільними кінними загонами було складно, тому їм, очевидно, підставлявся хашар. Очевидно, саме з ними оборонці Козельська і вступили в ножовий бій [Воинские...1985, *92–93*]. Чернігівський князь Мстислав Глібович теж вивів свої війська, щоб зустріти загарбників у відкритому бою, але був розгромлений [Тизенгаузен 1941,

37]. Навряд чи він ризикнув би виступити проти супротивника, який значно перевершував його у силі.

Безперечно, для кавалерійських загонів міста, навіть з дерев'яними укріпленнями, були нездоланною перепоною. Тому за відсутності піхоти і можливості набрати хашар вони вдавалися до обману або до облоги [Карпини 1911, *32*]. Але й ці способи не гарантували успіху. Яскравий тому приклад – спроба Менгу-хана через послів схилити Київ до здачі в 1239 р. Але без піхоти Менгу-хан так і не наважився на штурм стольного міста [Літопис... 1989, *394*].

Походження піхотних загонів під стінами міст Південно-Західної Русі під час кампанії 1240–1241 рр. було різноманітним. Перш за все їх могли скласти загони бродників. Участь Субедея в цій кампанії гарантувала залучення їх для штурму міст. Окрім того, чимала частина воїнів були набрані в землях Північно-Східної Русі і поповнили значно поріділі піхотні підрозділи. На те, що особливої любові до населення Південно-Західної Русі з боку вихідців з Північно-Східної Русі не було, вказують неодноразові руйнування ними Києва[2]. Так що вояки із земель Північно-Східної Русі розглядали міста і землі Південно-Західної Русі як бажаний об'єкт для грабунку.

Виявити участь цього контингенту в монгольському війську можуть дозволити дані антропологічних досліджень кістяків у містах, що були захоплені і зруйновані під час монгольського нашестя. Так, на кістяках, знайдених на давньоруському поселенні біля с. Городище (розкопки М.К. Каргера, дослідження Д.Г. Рохліна), зафіксовано сліди від ударів зброєю типу меча, шаблі, булави або палиці [Рохлин 1965, *208*]. На багатьох черепах, знайдених під час розкопок Колодяжина, також залишені сліди від ударів меча або шаблі [Юра 1962, *57–130*].

Той факт, що в монгольському війську мечі і шаблі входили в комплект озброєння латної кінноти [Немеров 1987, *225*], ні в якій мірі не вказує на її участь у штурмі невеликих містечок. Адже її складали заможні монголи [Карпини 1911, *28*], які навряд чи ринулися б у вирву вуличних боїв. Окрім того, хоча мечі і списи вони використовували у ближньому бою, але володіли ними менш вміло, ніж луками [Анинский 1940, *87*]. У рукопашній сутичці номади частіше застосовували ножі або кинджали [Худяков 2009, *177*]. Очевидно, що сліди травм залишено ударами професійних руських піхотинців, які, на відміну від монголів, вправно володіли мечами, шаблями і булавами [Кирпичников 1966, *59, 66*]. Окрім того, вершники мали б завдавати удари зверху. Між тим характер пошкоджень кістяків вказує на те, що удари були завдані ззаду і збоку [Рохлин 1965, *209*].

Показовим є аналіз травм черепів у похованнях XIII ст. на території Києва, проведений О.Д. Козак. Хоча зібрана серія поховань, датованих 1240 р., і невелика, але вона дозволяє реконструювати особливості штурму міста. Попри велику кількість переламів, зафіксованих на кістках, тільки пошкодження черепів вказують на обставини смерті. Більшість травм розташовані на правому боці черепа (45 %), дещо менше ззаду (30 %). Лише 4 з 20 травм розташовані зліва, що може розглядатися як наслідок битви лицем до лиця. Дуже важливим є те, що травми в досліджуваних індивідів мають множинний характер. Більшість (70 %) травм було завдано палицею з шипами і лише 30 % ріжучою зброєю – сокирою або мечем [Козак 2004, *320–321*]. Характерно, що палиця з шипами – булава, або кістень, – використовувалася на Русі як піхотинцями, так і кіннотниками в рукопашному бою. Проте в умовах міського бою саме булава була ефективною зброєю, коли потрібно було завдати швидкий удар у будь-якому напрямку. До того ж булави були недорогою зброєю, яку широко використовували міщани і селяни [Древняя... 1985, *311*].

Яскравим свідченням звірств військ Бату-хана в Києві традиційно вважають братські могили оборонців міста. Серед них показовими є знахідки кістяків в одній з напівземлянок, знайденій на вул. В. Житомирській М.К. Каргером у 1946 р. Там було знайдено скупчення кістяків, які лежали в декілька шарів один над іншим. У завалі з горілого дерева і перепаленої глини деякі кістяки лежали лицем донизу, інші – з широко розкиданими руками і ногами [Каргер 1950, *170*]. Проте сам дослідник не співвідносить напряму ці кістяки з наслідками погрому, зауважую-

чи, що деякі аналогічні речі були знайдені під розвалинами Десятинної церкви на дні тайника, захованого в грудні 1240 р. [Каргер 1950, *177*].

Однак піхотні підрозділи поповнювали не лише вихідці з Північно-Східної Русі. Затятий опір монголам чинили княжі центри, де розміщувалися добре озброєні гарнізони [Юра 1962, *123*; Пескова 1981, *70–71*]. Тут була знать, яка однаково боялася втратити своє майно від монгольських грабунків і від повстань місцевого люду. Доля їхня була різною. Одні – Колодяжин [Літопис... 1989, *397*; Юра 1962, *59, 94–121*], Кам'янець і Ізяслав [Літопис... 1989, *397*] – були захоплені. Інші – Крем'янець, Холм і Данилів – монгольські війська змушені були обійти. Можливо, їх врятувало те, що вони розташовувалися поза маршрутом основної колони монгольських військ, а невеликі загони не мали змоги штурмувати укріплення. Можливо, що були відсутні війська, придатні до штурму, а місцеве населення поховалося в лісах.

Опозиційні до княжої влади міста, зокрема міста Болохівської землі[7], не маючи надійних укріплень, добровільно здалися монголам. Літописець вказує, що болохівців монголи помилували, щоб ті вирощували для них пшеницю і просо [Літопис... 1989, *399*]. Сумнівним є факт такого специфічного оподаткування. На переважній більшості території Русі спочатку була введена "десятина", або "гопчур", – повинності і податки [Чулууни 1983, *110*]. Монголи накладали її на міста, що добровільно здавалися [ПСРЛ 1950, *74*]. М. Березін відзначає серед різних повинностей рекрутство [Березин 1864, *21*]. Брат Юліан чітко вказує, що в завойованих областях монголи озброюють придатних для війни воїнів і поселян для лобових атак, а непридатних до бою залишають для обробітку землі [Анинский 1940, *87*].

Однозначно можна засвідчити, що монголи використовували і внутрішні протиріччя у стані своїх супротивників, протиставляючи бідних і багатих. Якщо перших монголи милували, то заможних – ні [Карпини 1911, *32*; Анинский 1940, *87*].

Цілі райони і міста у верхів'ях Південного Бугу і середньої течії Дністра добровільно переходили під монгольську зверхність. Врешті, м. Бакота – політичний центр галицького Пониззя – стало форпостом монгольської влади на півдні Галичини [Винокур, 1994, *254–257*]. Літопис свідчить, що в цьому регіоні жили "люди татарські" і міста "сиділи за татари" [Літопис...1989, *416*]. Юліан же прямо вказує, що таких людей зобов'язували називатися "татарами" [Анинский 1940, *87*].

Очевидно, що, виконуючи повинності, їхні мешканці й поповнювали поріділі піхотні підрозділи монголів перед вторгненням у Європу. У європейській кампанії саме вони повинні були відігравати вирішальну роль у штурмі міст. У посланні домініканського і францисканського монахів щодо татар вказується, що у монгольських військах багато лжехристиян (православних, тобто руських. – *Авт.*) і команів [Матузова 1979, *158, 160*], які відповідно й формували піхотні та кінні підрозділи. П. Голубовський асоціював християн у монгольських військах, що вторглися в Угорщину, з руськими і бродниками [Голубовский 1884, *86*]. Саме вони, а не мордовські підрозділи, були основною ударною силою піхоти. Мордовські етнічні підрозділи були покликані своєю нечуваною жорстокістю наводити жах на супротивника, схиляючи його тим самим до капітуляції [Матузова 1979, *148, 154*]. Про виняткову роль руських підрозділів свідчить і Рашид-ад-Дін. За його даними, військо Джучи-хана включало, крім 4 тис. монголів, війська руські, черкеські, кипчацькі та інші [Рашид-ад-Дин 1952, *275*].

Після завершення завоювання більша частина хашару стала непотрібною монгольським полководцям і потрапила в ставки монгольських ханів у ролі рабів або стали будівничими золотоординських міст. Натомість контроль над завойованими територіями вимагав присутності військового контингенту. Командували цими військами воєводи – таньмачів і даругачини. Вони з'явилися вже у 1240 р., після завоювання Києва та інших міст на Русі [Сокровенное... 1940, *188–189*]. Начальники таких загонів, поряд зі своїми прямими обов'язками, виконували й поліцейські функції баскаків. Ставка баскака в Південно-Західній Русі містилася в м. Бакоті.

Розкрити структуру і роль баскацьких загонів на Русі дозволяє літописна розповідь про баскака Ахмата. На початку 80-х рр. XIII ст. він мав у своєму

розпорядженні загони, що складалися частково з "бесерменів", а частково – з руського населення. Так, в одному із загонів було 30 руських і 2 "бесермени" [Насонов 1940, *17, 21–22*]. Саме на такий склад іноземних загонів, ще в 40-х рр. XIII ст., вказує П. Карпіні, відзначаючи, що передові загони формувалися з полонених і немонголів, на чолі яких були "татари" [Карпини 1911, *31*].

Відсутність на Русі власне монгольських військ можна пояснити. По-перше, монгольське військо формувалося за рахунок народного ополчення на час війни. Після війни це ополчення розпускалося. Окрім того, десятки, сотні, тисячі набиралися їхніми командирами зі своїх власних кочовищ. Таким чином, розквартирування монгольських військ на руських землях підривало б економіку кочових господарств. По-друге, розпорошені на великій території війська були вразливими в разі повстання підкореного населення. По-третє, бездіяльність монгольського війська деморалізувала б армію і знизила б її боєздатність[8].

Незважаючи на різні погляди стосовно складу баскацьких загонів, можна констатувати, що за своїм значенням вони заміняли війська монголів. І в першу чергу баскаки були покликані здійснювати внутрішню "охорону" і тримати в покорі завойоване населення. До їхніх обов'язків також входила охорона знатних осіб, чиновників, які прибували на руські землі [Рашид-ад-дин 1952, *205*].

Проте сфера їхньої діяльності була набагато ширшою. За необхідності баскацькі загони з усіх областей брали участь і в завойовницьких походах монголів [Рашид-ад-дин 1960, *33*]. Вони ж, будучи представниками монгольської влади на Русі, забезпечували захист руських земель від чужоземної агресії. Так, лише факт перебування баскацьких загонів під командуванням баскака Амрагана у війську Великого князя Ярослава Ярославовича в 1269 р. призвів до капітуляції німців у Низовській землі без бою [ПСРЛ 1888, *291*]. Очевидно, що виступ рицарів проти баскацьких військ означав для них війну проти Золотої Орди.

Вихідці з Русі продовжували служити в монгольських військових підрозділах. Еннувейрі вказує, що саме руський воїн вбив темника Ногая під час битви з ханом Тохтою в 1300 р. [Тизенгаузен 1884, *160*]. З'ясувати більш конкретно його статус складно. Те, що воїн звернувся за винагородою до хана Тохти, вказує на його високу посаду. Хоча Ібнхільдун і називає його простолюдином, вказуючи це причиною його страти [Тизенгаузен 1884, *383*], але Еннувейрі наголошує, що саме статус Ногая визначив покарання воїну. До кінця XIII ст. через збільшення кількості царевичів глави орд у статусі тисячників і темників привілеєм Чингізидів. Відповідно до цього руський воїн міг бути у статусі десятника або сотника. До того ж битви в степу мали характер швидких кавалерійських атак, де вирішальну роль відігравала легка кіннота. Отже, руський воїн міг служити в регулярних підрозділах ханської гвардії. Укомплектувати особовий склад з руського населення можна було тільки вихідцями з Північно-Східної Русі, адже з 70-х рр. XIII ст. землі Південно-Західної Русі перебували під контролем Ногая [Греков 1988, *128*].

Таким чином, можна стверджувати, що під час завоювання Південно-Західної Русі монгольські полководці активно використовували руське населення для формування піхотних підрозділів. Згодом для поповнення своїх дружин ординські хани активно рекрутували руське населення через систему повинностей і через заохочення в отриманні матеріальних вигод як для організації поліцейських підрозділів, так і для формування регулярних військ.

[1] Тут варто вказати, що дисципліна в монгольському війську поширювалася однаково і на підрозділи з монголів, і на набрані іноплемінні підрозділи. Основою ж дисципліни була смертна кара за невиконання наказів на війні, про що можна дізнатися з Джасаку (див., наприклад: [Хара-Даван 1991, *68–71*]. Автор же, підкреслюючи монгольську жорстокість, навмисно наголошує на їхній люті стосовно всіх інших народів.

[2] Спільна робота.

[3] Піший, піхотна.

[4] Варто зазначити, що однозначної ідентифікації терміна "бродники" не існує. Л.М. Гумільов

вважав, що бродники – нащадки православних хозар [Гумилев 1992, *339*]. О.Б. Бубенок вважає, що основу спільноти бродників становили яси, а бродники – це назва населення, що мешкало біля броду [Бубенок 1997, *125–137*]. В. Васильєвський припустив, що бродники – нащадки німецького племені броднингів, що прийшло у Східне Прикарпаття в кінці XII – на поч. XIII ст. В. Спіней шукав батьківщину бродників (берладників) у межиріччі Пруту, Серету і Подунав'я, а саме населення розглядав як суміш вигнанців з кочового степу з населенням Прикарпатської України і волохами, які були вільними вояками, подібними до чорних клобуків у Пороссі. Більш поширеною є версія про слов'яно-руське коріння "бродників". А. Пашуто ототожнював бродників зі слов'янським племенем "ободрити", яке проживало в Подунав'ї. Деякі дослідники зв'язують бродників із залишками уличів. С.О. Плетньова, а за нею і Л.Є. Махновець вказують, що це були слов'яни, які вели кочовий спосіб життя [Плетнева 1982, *151*; Літопис... 1989, *542*]. Проте таку версію О.Б. Головко вважає спрощеною, бродники, на його думку, у широкому розумінні цього слова – це переважно східнослов'янське населення, яке мешкало в Південно-Східній Європі й не підкорялося або підкорялося на якихось особливих умовах князівській адміністрації. Незалежні й напівзалежні території бродників були не тільки у степах, а й на землях, що входили до регіонів компактного розселення східних слов'ян у межах Русі. Пояснення цього явища шукали і в еволюції суспільно-політичних інституцій. М.М. Тихомиров вважав бродників предками запорозьких козаків, які жили в Надпоріжжі [Тихомиров 1955, *203*]. О.П. Моця бачить у бродниках слов'ян, без постійного місця проживання, як предтечу майбутніх козаків. М.Ф. Котляр визнає руське походження бродників і виводить термін "бродники" від дієслова "бродити" [Бодрухін 2002, *174*]. В.К. Романов ототожнив бродників з "галицькими вигнанцями", які під час битви на р. Калка перейшли на бік монголів [Романов 1983, *12*].

[5] У цьому випадку привертає увагу кількість монгольського війська, що увійшло в межі булгарських володінь. Як відзначає Ібн Ельасір, монголів було до 4 тис. чоловік [Тизенгаузен 1884, *28*]. Очевидно, не можна говорити про весь монгольський корпус, бо після битви на р. Калка втрати монголів становили б близько 4/5 особового складу, що суперечить наслідкам битви.

[6] Ще в 1169 р. війська Андрія Боголюбського вщент зруйнували київські укріплення. Два дні суздальці, смоляни, чернігівці й половці грабували й палили місто. Безліч киян було взято в полон. У монастирях і церквах воїни забирали не тільки коштовності, а й все начиння: ікони, хрести, дзвони й ризи. Половці підпалили Печерський монастир. «Митрополія» Софійський собор був розграбований нарівні з іншими храмами. У 1181 р. Рюрик Ростиславович разом зі Святославом і Ярославом Всеволодовичами й Ігорем Святославовичем та половецькими військами на чолі з Кончаком і Кобяком знову захопили Київ. Втретє Київ був захоплений і розграбований 1 січня 1204 р., коли у союзі з половцями Рюрик Ростиславович захопив місто. Храми й купці були пограбовані, частина міста спалена. Після цього до 1212 р. місто регулярно захоплювали князі, поки тут не вокнязився Мстислав Удатний.

[7] Були розташовані на території верхнього Побужжя і Случі – прикордонній території Київської, Волинської і Галицької землі [Грушевський 1993, *155*].

[8] Заперечував участь руського населення в баскацьких загонах М.М. Тихомиров. Дослідник вважав, що на Русі існували загони баскаків, у яких були руські люди, але на десятки, сотні, тисячі і десятки тисяч були поділені не баскацькі загони, а оподатковане населення [Тихомиров 1955, *269–274*]. Б. Греков і А. Якубовський визнавали за баскаками функції контролю за діяльністю князів [Греков, Якубовский 1937, *169*]. В.В. Каргалов взагалі заперечував факт існування на Русі баскацької "військово-політичної організації" і "баскацьких загонів" [Каргалов 1967, *154–161*]. А.Н. Насонов вважав, що головним завданням баскацьких загонів була внутрішня охорона завойованих провінцій [Насонов 1940, *22*].

ЛІТЕРАТУРА

Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив**. *1940*. Т. III.

Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева // **Труды Вост. отд. Русск. археол. общ.** *1864*. Ч. VIII.

Бодрухін В.М. **Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.).** Луганськ, *2002*.

Бубенок О.Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)**. Київ, *1997*.

Винокур І.С., Горішний П.А. **Бакота. Столиця давньоруського Пониззя**. Кам'янець-Подільський, *1994*.

Воинские повести Древней Руси. Ленинград, *1985*.

Голубовский П. **Печенеги, торки и половци до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв.** Киев, *1884.*

Греков Б., Якубовский А. **Золотая Орда.** Ленинград, *1937.*

Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII – начала XIV в. // **Древности славян и Руси.** Москва, *1988.*

Грушевський М.С. **Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн.** Т. 3. Київ, *1993.*

Гумилев Л.Н. **Древняя Русь и Великая степь.** Москва, *1992.*

Древняя Русь. Город, замок, село. **Археология СССР.** Москва, *1985.*

Изборник: Повести Древней Руси. Москва, *1986.*

Иловайский Д.И. **Рязанское княжество.** Москва, *1997.*

История монголов. Москва, *2008.*

Каргалов В.В. **Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.** Москва, *1967.*

Каргер М.К. **Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947).** Киев, *1950.*

Іоаннъ де Плано Карпини. **Исторія Монгаловъ.** *Вильгельмъ де Рубрукъ.* **Путешествіе въ восточныя страны.** Санкт-Петербург, *1911.*

Кирпичников А.Н. **Древнерусское оружие.** Вып. 1. Москва – Ленинград, *1966.*

Козак О.Д. Травматичні зміни в людських кістках з середньовічних поховань у Києві // **Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали.** *2004.*

Літопис Руський. Київ, *1989.*

Матузова В.И. **Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, переводы, комментарии.** Москва, *1979.*

Мункуев Н.Ц. **Китайский источник о первых монгольских ханах: Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цая.** Москва, *1965.*

Насонов А.Н. **Монголы и Русь (История татарской политики на Руси).** Москва – Ленинград, *1940.*

Немеров В.Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII–XIV вв. // **Советская археология,** *1987*, №2.

Пескова А.А. Древний город Изяславль // **Краткие сообщения института археологии.** *1981.* №164.

Плетнева С.А. **Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей.** Москва, *1982.*

Почекав Р.Ю. **Батый. Хан, который не был ханом.** Москва – Санкт-Петербург, *2007.*

ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. **Новгородская четвертая летопись.** Москва, *2000.*

ПСРЛ. Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. Санкт-Петербург, *1888.*

ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва – Ленинград, *1950.*

Рашид-ад-дин. **Сборник летописей.** Т. I, кн. II. Москва – Ленинград, *1952.*

Рашид-ад-дин. **Сборник летописей.** Т. I, кн. I. Москва – Ленинград, *1952.*

Рашид-ад-дин. **Сборник летописей.** Т. II. Москва – Ленинград, *1960.*

Романов В.К. **Битва на р. Калке и ее отражение в русском летописании.** Москва, *1983.*

Рохлин Д.Г. **Болезни древних людей.** Москва – Ленинград, *1965.*

Сокровенное сказание / Пер. С.И. Козина. Москва – Ленинград, *1941.*

Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений.** Т. II. Москва – Ленинград, *1941.*

Тизенгаузен В.Г. **Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды. Извлеченія изъ сочиненій арабскихъ.** т. I., Санкт-Петербург, *1884.*

Тихомиров М.Н. **Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв.** Москва, *1955.*

Хара-Даван Э. **Чингис-Хан как полководец и его наследие.** Элиста, *1991.*

Худяков Ю.С. Вооружение кочевого населения северо-восточных районов Золотой Орды // **Золотоордынская цивилизация.** Вып. 2. Казань, *2009.*

Чулууны Далай. **Монголия в XIII–XIV вв.** Москва, *1983.*

Юра Р.О. Древній Колодяжин // **АП України,** *1962.* Т. XII.